

Եկամուտ ավանդությունները փոխառություններ են հայ ժողովրդի հետ պատմական այս կամ այն դարաշրջանում տարբեր շփումների մեջ գտնվող ցեղերի ու ազգերի բանահյուսությունից: Դրանցից են աստվածաշնչյան տարբեր ժողովրդական ավանդություններ, Խիկար Իմաստունու, Լողմանու, Լենկ-Թեմուրի մասին պատմող որոշ պատմություններ, որոնց մի մասը, ժամանակի ընթացքում վերամշակվելով, տեղայնացվել և ձուլվել է ազգային ավանդություններին:

Եվ այսպես հարատևում են արցախյան ավանդությունները՝ որպես հարազատ ժողովրդի հազարամյակների պատմության խոսուն փաստեր, նրա ինքնության ու անաղարտության լիարժեք վկաներ:

Резюме

В статье исследуются жанровые и смысловые особенности одного из важнейших жанров Арцахского устного народного творчества – легенды. Исследуются их разновидности и приводится история их публикаций.

Summary

This article is about genre and meaning peculiarities of one of the most important genre of Artsakh folklore-legends. Their varieties is examining and the history of publication is presenting.

**ՀԱՅ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂՏՆԻ ԺՈՂՈՎՆԵՐՆ ՈՒ
ՎՐԻԺԱՌՈՒՆԵՐԸ ԱՊՐԵՍ ԲԵԿՆԱԶԱՐՅԱՆԻ «ԳԱՂՏՆԻՔ
ՂԱՐԱԲԱՂԻ» ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ**

Զինաիդա Առաքելյան-Բալայան

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ԱրդՀ

Արցախագիտական միտքն հարստացնող պատմա-քննական, գրական-գեղարվեստական, բանահյուսական, քաղաքական և այլևայլ բնույթի հարցերի հետ միաժամանակ Ա. Բեկնազարյանի «Գաղտնիք Ղարաբաղի»-ն արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում հայ զինվորականության վարած կռիվների, քաղաքականության, գաղտնի ժողովների, հայ վրիժառուների, ապա նաև մելիքների, հոգևոր այրերի ու նրանց ունեցած արտաքին և ներքին հարաբերությունների մասին:

Հետաքրքիր ծրագրերով եւ նպատակաուղղվածությամբ էր ընթանում հայ զինվորյալների հրավիրած ժողովը: Նախագահում էր Քենդխուդա Խաչատուրը, որն անհետաձգելի եւ ստիպողական խնդիրներ է համարում հետեւյալը (որոնք պետք է լուծվեն զորապետական խորհուրդներում): Դրանցից են՝ «Ճըռ-խանութիւնն և ճըռ-մելիքութիւնը ոչնչացնելու խնդիր, հարազատ-մելիքութիւնը և հարազատ-կաթողիկոսութիւնը վերականգնելու խնդիր, մեր ընտանեաց կեանքի ապահովութեան խնդիր, մեր ծառայութիւնը վարձատրելու խնդիր, մեր կենաց խնդիր, Շահի և Մելիք-Մեժլումի հրաւերը ընդունելու կամ մերժելու խնդիր...»: Ժողովականներն արտահայտվում են հերթով, առանց մեկը մյուսին խանգարելու, հավասարակշռված, ազատ, անկաշկանդ: Կա պատվի եւ հայրենիքի հարց...

Աբրահամ Բեկնազարյանը՝ Մելիք Մեջլումի հմուտ և նվիրված հավատարիմ զորավարը, ծանրակշռորեն է մեկնաբանում խոսքը հայրենիքի ճակատագրի վերաբերյալ. «Ղարաբաղի ճըռ-խանութիւնը և ճըռ-մելիքութիւնը եթէ մենք մեր ձեռքով ոչնչացնենք՝ շատ հեշտ է, իսկ եթէ Պարսից շահերին կամ այլոց յուսով թողնենք՝ ծանրակշիռ և դժուարալոյծ խնդիր է... Անցելոյն փորձերն պարզապէս ցոյց են տալիս, որ պարսիկ շահերն միշտ պահպանած են մեր երկրում ճըռ-խանութիւնը և սոցա գոյութիւնը, թէ և վերջիններս առաջնոց միշտ թշնամի եղած են և միանգամայն վնասակար»¹:

Աբրահամը ցավ է հայտնում, որ չնայած շահերը՝ Նադիրը, Աղիլը, ցանկանում էին Փանահին՝ շահության դեմ գործած քաղաքական հանցագործին, պատժել, բայց այդպես էլ նրանց չհաջողվեց դա

¹ Գաղտնիք Ղարաբաղի, Հեղինակութիւն Ապրեսի Բէկնազարեանց. Արդեամբ եւ Ծախիւք Մեծապատիվ Տեառն Առաքել Աղա Ծատուրեան, Ս.Պետերբուրգ, Տպարան Ի.Ն. Սկորոխոդովի, 1886 (այսուհետ՝ Բէկնազարեանց Ա.), էջ 38-39:

իրագործել: Շահերը գիտեին Ղարաբաղի խաների թշնամի լինելը, սակայն պահպանում էին նրանց:

Մեր մեկ այլ՝ «Արցախը XIX դարի գրականության մեջ եւ մշակույթում» պատմաբանասիրական քննական տեսության I մասի՝ Պլ. Ջուրովի «Ղարաբաղի աստղագետը» պատմավեպի վերլուծության ընթացքում հանգամանորեն մեկնել ենք Ղարաբաղի խանության անբարո, անփառունակ հիմնադրի՝ Փանահի կերպարային զուգորդումները վիպական եւ պատմական լայն հենքի վրա, հայ եւ օտար աղբյուրների համադիր եւ հակադիր արժեքաբանական ասպեկտներում: Իսկ Փանահի ճակատագրի անիվի սրընթաց վայրէջքի մասին թողել ենք հետագա ծրագրայնության մեջ ճշտելու այն¹: Այժմ առիթը ներկայացել է: «Անդրկովկասյան պատմական վեպ»-ը՝ «Ղարաբաղի աստղագետը», վիպական երկ է (պատմավեպ է, իսկ Ա. Բեկնազարյանի «Գաղտնիք Ղարաբաղի»-ն՝ պատմական ուսումնասիրություն) Փանահի գործունեության, քաղաքականության, լայն ռազմավարական նկրտումների մասին, որոնք ցույց ենք տվել մեր քննական տեսության մեջ, եւ որոնք, հարկավ, չէին կարող «Գաղտնիք»-ում տեսանելի լինել: Այժմ արժեքավորենք նաեւ ծրագրվածը:

Ազրայել-Աբրահամ Բեկնազարյանը պարսից շահերի երկերեսանիության, երկդիմի քաղաքականության եւ Ղարաբաղի խանության ճակատագրի շուրջ խոսում է ցավով եւ համոզվածությամբ, ինչու չէ՝ նաեւ ճարտասանական որոշակի ունակությամբ, մտքերի կշռադատվածությամբ (որն անընդհատ եւ անհարկի զայրացնում է Րաֆֆուն)², որտեղ փաստված է Ուրմեցի Փաթալի խանի՝ 1761 թվականին դեպի Ղարաբաղ կատարած արշավանքի մասին: Փաթալին Ղուրանով երդվել էր Ադիլ շահից գաղտնի ձեռք բերած Փանահի՝ Ղարաբաղի խանությունը հաստատող շինծու հրովարտակը չեղյալ համարել: Երդումը դիտմամբ կրկնում է Ջրաբերդի Մելիք Ադամի եւ Գյուլխստանի Մելիք Հովսեփի մոտ, նրանց օգնությամբ գրավում Շուշին, 15.000 թուման փող վերցնում Փանահից՝ դրժում յուր երդումը, Փանահի Իբրահիմ որդուն պատանդ

¹ Տե՛ս Առաքելյան-Բալայան Զ., *Արցախը XIX դարի գրականության մեջ եւ մշակույթում*, (պատմաքննական-տեսություն), մաս I, Պատոն Ջուրովի «Ղարաբաղի աստղագետը» պատմավեպը, Ե., «Հայաստան», հր., 2004 (այսուհետ *Առաքելյան-Բալայան Զ.*), էջ 141:

² Րաֆֆի, *Գաղտնիք Ղարաբաղի, Եժ, 10 հատ.*, տասներորդ հ., Ե., Հայպետհրատ, 1959 (այսուհետ՝ *Րաֆֆի*), էջ 472-478:

վերցնում, ոչ մի կերպ չգնահատելով հայ մելիքների ցուցաբերած օգնությունը եւ Փանահին թողնելով յուր կեղծ խանության պաշտոնում՝ գնում Ուրմիա բերդը. «Սոյն Փաթալի-խանն սպանած էր Ջենդ-Ասկեար-խանը, որի եղբայր Քեարիմ-խանն, իւր եղբօր վրէժը լուծելու համար, ռմժա (1762) թուին յարձակում է Ուրմի բերդի վերայ, գրաւում զայն, Շիրազ տանում Իբրահիմը և իւր եղբայրասպան Փաթալի-խանը. վերջինս սպանում և առաջինը ողջ պահում: Փանահ ճըռ-խանն երբ լսում է՝ առնում է քսան հազար թուման փող և իւր որդին ազատելու համար ընծայ տանում Քեարիմ-խանին: Փանահ ճըռ-խանն երկու տարի մնում է Շիրազում, բայց ոչ կարողանում է զինքը ազատել Ջենդ-Քեարիմ-խանի ձեռքից և ոչ իւր որդի Իբրահիմը: Փանահ ճըռ-խանն սատանայական խորամանկութեամբ մեռած է ծանում և դազաղում երկարում, որպէս զի իբրև մեռեալ Ղարաբաղ հասնի: Ջենդ-Քեարիմ-խանն, իմանալով այս սատանայութիւնը՝ Փանահ ճըռ-խանի փորը պատառել է տալիս, որ մինչեւ Ղարաբաղ չհոտի: Արդ՝ քանի որ Ջենդ-Քեարիմ-խանն իւր աջօք տեսաւ այդ տոհմի խարդախութիւնը, քանի որ ողջ Փանահի փորը ձխկել տալով սպանեց և ճըռ-խանութիւնը ևս նորա հետ՝ ուրեմն եթէ ճըռ-խանութեան բարեկամ չէր, ի՞նչ հարկ կար նենգութեամբ սպանուած նենգ հօր ամենանենգ որդի Իբրահիմը խան անուանել ռմժգ (1764) թուին, խանութեան տիտղոսով Ղարաբաղ դրկել և ճըռ-խանութեան շղթան կրկին ամրապնդել»: Բեկնազարյանը իրերի էությունը քննում է ըստ էության՝ բավականին ընդգծված քաղաքական հասկացողությամբ: Կարելորն այստեղ երեւոյթի գաղափարական եւ ամենակարեւորը, պատմական լուրջ հատկանիշ, որակ ունենալն է. իսկ այսպիսի խոսակցություններ չեն երեւում «Խամսայի մելիքություններ»-ում: Որակ կազմող հատկանիշ է նաեւ Բեկնազարյանի՝ այդ ամենից եզրակացության գալը. «Ահա այս Իբրահիմ ճըռ-խանն է, որ այսօր ապստամբելով կռւում է Պարսից շահերի հետ: Բայց այս ևս պատմական ճշմարտութիւն է, որ այդ ճըռ-խաները հաստատող շահերն ևս ճըռ-շահեր էին և ոչ թե հարազատ շահեր, քանզի այդ ժամանակներում շահութիւնը յափշտակելու համար մէկգնէկ սպանում և շուտ շուտ գահակալում էին»: Բեկնազարյանը հմտությամբ, պատմական փոքր էքսկուրս կատարելով՝ ոչ հեռավոր անցյալում տեղի ունեցած երեւոյթները, կապված Ղարաբաղի քաղաքական նկարագրի եւ ճակատագրի հետ, շաղկապելով դրանք ներկայի՝ նույնքան բարդ ու խառնակ

Ժամանակաշրջանի պատմական անցքերի հետ, անում է հետեւյալ ընդհանրացումը: «Այս պատմական, անհերքելի փաստերիս հետևությունն շատ պարզ է: Աղա-Մամատ-Շահն ևս թէպէտ անսուտ երդմամբ խոստացած է մելիքին՝ ջնջել Ղարաբաղից ճըռ-կաթողիկոսությունը, ճըռ-մելիքությունը և ճըռ-խանությունը և յաղթանակաւ վերանորոգել հարազատ-կաթողիկոսությունը, հարազատ-մելիքությունը իւրեանց ազատ և անկախ իրաւունքներով՝ սակայն հաւատալի է միայն որ ներկայ Շահն ևս կը հետևի իւր նախորդներին, կըսպանէ Իբրահիմ ճըռ-խանը և խան կը հաստատէ նորա որդի Մէյտի-Ղուլին: Օտարն միշտ օտար է. օտարն ունի միշտ իւր կեղծ քաղաքականությունը և գիտէ գործիք անել մեզ նման անքաղաքագէտ, դիւրահաւան, պարզ և խեղճ արարածները»: Սրանք առավելագոյն հավանականության գնացող մեկնումներ են, իսկ եզրակացությունը գերապատիվ է. եթե հնարավորվեր ու եթե արցախցի բոլոր կարող ուժերն այն ցանկանային: «Աւելի լավ է,- շարունակում է Աբրահամ Բեկնազարյան գորավարը՝ հերոսական Մելիք Մեջլումի գինվորը, այն մելիքի, որը ճանապարհներ էր փնտրում «Ղարաբաղի խանություն» կոչված վտանգավոր երեւոյթը ջնջել յուր երկրից, որպէս թունավոր պալար,- որ մենք մեր յոյսը մեր վերայ դնենք, մեր ուժերը միացնենք և միացեալ ուժով կարգի դնենք մեր գործերը»¹:

Զինվորյալները միանշանակ քննադատում են թե՛ ներքին եւ թե՛ արտաքին անմիաբան, քայքայիչ ուժերի ջանքերը՝ ջլատել Ղարաբաղը, տիրանալ նրան, դարձնել անողնաշար, անիշխան, որպիսին Ղարաբաղը գրեթե երբեք չի եղել եւ չի ունեցել նման քաղաքական կյանք: Մի մասը հակված է ռուսներին հարելու, նրանցից օգնություն սպասելու կարծիքին: Գայլ Օհանին հակաճառելով՝ Բեկնազարյանը նկատում է. «Օտարներից օգուտ սպասելն յիմարութիւն է: Ամեն կառավարութիւն ունի իւր քաղաքական շահերը և միշտ ձգտում է յօգուտ իւր ընդլայնել այդ շահերը, մանաւանդ շատ անգամ գործիք անելով մեզ նման անհեռատես և անքաղաքագէտ յիմարները զանազան խոստումներով, և իւր գործը վերջացնելուց յետոյ ամեն ինչ անկատար թողլով»: Գալով Ղարաբաղի՝ ռուսների կողմից 1700-ական թվականներից սկսած օգնության ակնկալությանը եւ, ընդհանրապէս, այս կապակցությամբ պետությունների քաղաքական ինտրիգներին՝ Բեկնազարյանը եզրակացնում է. «...Վերջապէս Ռուսաց այս Կայսրն (Պետրոս Մեծը - Ջ. Ա.-Բ.), որ

¹ Բեկնազարեանց Ա., էջ 38-42:

խոստացած էր Հայոց ուժերով Հայոց օգնել և Հայերը Պարսից լծի տակից ազատել՝ ինքն մի դաշնադրությամբ, որ Պարսից հետ էր, գրաւում է Ղարաբաղը, Բագուն, Մազանդարան և Գիլան, իսկ միւս դաշնադրությամբ ռճոճ (1724) թուին՝ Օսմանցոց նուիրում Շամախին, Նուխին, Ղարաբաղը, Վրաստանը, Արարատեան և Ատրպատական նահանգները»¹:

Պատմության մեջ պահպանված է ժամանակագրությունը, նույնիսկ ժողովականներն իրենց մտքերը շարադրում են ըստ կարգի՝ ժամանակադէմ, առանց իրար ընդհատելու: Խոսվում է Նադիր շահի կողմից, նրա թագադրության ժամանակ (1736) Դիզակի Մելիք Ավանին՝ խանի, Ջրաբերդի Մելիք Ալահ-Ղուլուն (սուլթանի տիտղոսներ), Հայոց եւ Աղվանից կաթողիկոսներին եւ մեծ արտոնություններ, շնորհներ, պարգէւներ տալու մասին, իսկ որպէս ռուսական կողմնորոշման հարողներ՝ մնացին Ներսէս կաթողիկոսը եւ Ղարաբաղի հինգ մելիքները²:

Ժողովականները նախատինքի խոսքեր են ուղղում Հովսէփ արքեպիսկոպոս Արղությանի հասցեին՝ նրան վերագրելով հայ հոգեւոր եւ աշխարհիկ տերերին ու ժողովրդին հասած վնասների ծանրությունը՝ մի մասին գաղթեցնելու, մյուսին՝ տկարացնելու պատճառով: Մենք այս կարեւոր օղակները քննել ենք նաեւ «Արցախը XIX դարի գրականության մեջ եւ մշակութային» ուսումնասիրության մեջ՝ տարբեր աղբյուրների, տարբեր մեկնումների համադրական եւ հակադրական օղակներում եւ տվել գիտական արժէք³:

Քյարվան-Ղռան Բրուտը Վարանդայի Մելիք-Շահնազար II-ին (ուսումնասիրության մեջ՝ III) անվանում է մեկը, որի արգանդում հղացավ Ղարաբաղի խանության ստեղծման գաղափարը: Ստեղծված Ղարաբաղի խանության չհաստատված խանը՝ Փանահը, պատռելով սնուցած արգանդը՝ իժի նման դուրս սողաց, որջացավ անմատչելի Շուշիի օձածակում, «հանեց իւր գլուխը այդ բարձրութիւնից, ցոյց տուաւ Ղարաբաղին իւր թունալի ժանիքները, խ ա ն անուանեց զինքն և չարաթոյն ժանիքներով մահ սպառնացաւ զինքը խան չընդունողներին»: Քաջ զինվորականը, հետամուտ յուր մտքերի սեւեռուն ընթացքին, շարունակում է. «Յանցանքն մեր անհեռատես մելիքներինն է. մեզանից

¹ Նույն տեղում, էջ 43, 44, 46:

² Նույն տեղում, էջ 46- 47:

³ Տես Առաքելյան-Բալայան Զ.:

ամեն ոք միայնակ կարող էր ցարդ ջախջախել այդ իժ օծի գլուխը: Ո՛չ միաբանելու հարկ կայ և ո՛չ բազմաց աջակցութեան: Յանցանքն ո՛չ այս տէրութեանն է և ո՛չ այն, այլ մեր անհոգութեան, որով ցարդ կենդանի պահեցինք այդ վնասակար օծը»¹:

Պատմական այս անցքերը վիպականացրել է Պլ. Ջուրովը «Ղարաբաղի աստղագետը» (1834, Մոսկվա) պատմավեպում, որը բազմակողմանի քննության է ենթարկվել մեր կողմից՝ վերոնշյալ ուսումնասիրության մեջ:

Ժողովականներից Ղեւ (Տէօվ)-Գասպարն առաջարկում է. «Տղէ՛ք, պարսիկ թովիչն (Շահն) եկած է այդ իժ օծը բռնելու և նորա թունալի ատամները արմատախիլ հանելու»: Բոլորը միասին. «Տղէ՛ք, գնանք, գնանք... այդ ճրճ-կենդանիքն կեանք ընդունած են Հայերից, պէտք է ընդունին և մահ Հայերից»²:

Չափար-Սարասարը միաբանության, կենտրոնաձիգ իշխանության գոյության նախանձախնդիր է. «Երբ մեր մելիքներն մի բերդ միայն կունենան՝ կը դադարին ներքին խռովութիւններն, կամբողջանան ցրուած ուժերն, կամրապնդուին ներքին սիրոյ և միաբանութեան կապերն և դիւրին կը լինի միացեալ ուժով պատերազմել միայն արտաքին թշնամեաց հետ»³:

Պալլ Ղարախան-Յուզբաշին զորաց միաբանությունը միաբանությունն է համարում մելիքների, որոնք կնստեն Շուշի բերդ-ամրոց քաղաքում՝ «վասն զի թէև շատ ուշ՝ սակայն նոքա (մելիքները - Ջ. Ա.-Բ.) համոզուած են անցեալի երկպառակութեան փորձերով և ջլատուած ուժերի տկարութեամբ, որ խիստ թանգ նստաւ Ղարաբաղի Հայոց վերայ»,⁴ եզրահանգում է Պալլ Ալբերյուն-Բատին (Բաղդասարը):

Երբ Րաֆֆին հեզնում եւ անմտություն է համարում «Գաղտնիք»-ի հերոսների այն քայլը, թե ինչպես են նրանք փորձում բացահայտ գործել ընդդէմ Իբրահիմի, կոտորել նրա լրտեսների գլխավորած զորքը, երբ նրանց ընտանիքները գտնվում էին բերդում⁵, զինվորներից Ազնավուր Ուհանը նկատում է. «...Եթէ մենք մեր գերդաստանը Շուշի փոխադրեցինք՝ այդ քաղաքականապէս նշանակում է որ մենք զիրենք

¹ Բէկնազարեանց Ա., էջ 48-49

² Նույն տեղում, էջ 49:

³ Նույն տեղում, էջ 50:

⁴ Նույն տեղում, էջ 51:

⁵ Տես Րաֆֆի, էջ 473:

բարեկամ համարած ենք և ոչ թշնամի իրաց այս վիճակում: Իսկ այժմ նոքա, այս ամենը իմանալով հանդերձ, ընկան իւրեանց լարած թակարթի մէջ: Ուրեմն ոչ եթէ մենք կամաւ գնացած և միացած կը լինինք Շահի բանակին, այլ իւրեանց նենգութիւն ստիպած կը լինի զմեզ՝ դիմել այդ միջոցին»¹:

Րաֆֆուն անհանգստացնում է այն միտքը, թե ինչպէս կարող է Աղա Մահմեդ շահը երկու դատարկ գյուղեր ոչնչացնելու համար 7.000 զինվոր ուղարկել²: Հարցն այստեղ գյուղերը չեն, այլ նրանց զինվորայւնները՝ պատմության զինավառ եւ հաղթական, հայրենի ազատության եւ սրբութիւնների հարգն իմացող 80 քաջ զորականները:

Ջարպազան-Եողուրլուն հետաքրքիր ձեւակերպումով մեկնում է յուր հայրենանվեր ընդհանրականը. «Քաջութեան ծնողն Հայրենիքն է, սիրտն՝ վառարան դիւցազնութեան և դիւցազնութիւնն՝ փրկութիւն Հայրենեաց: Ղարաբաղի շնորհիւ մենք ունինք այս ամենը: Ուրեմն, տղէ՛ք, այլ ևս ո՞ր ժամի էք սպասում...»³: Ա. Բեկնազարյանը՝ պատմութիւնը հյուսողը, պատասխանատվությամբ պատմագրում է. «Խորհրդականաց խօսքերն նոյնութեամբ գրուեցան. թերևս ապագայ սերնդոց օգտակար կը լինին»⁴: Հարկա՛վ, մեկնության այս պահի դրությամբ այն անչափ գնահատելի է...

Հեղինակը նախապէս հորը բնութագրելով որպէս ամենաքաջ այր՝ միաժամանակ ներկայացրել է Խնածախ գյուղի զարմանալի հատկանիշներով օժտված, ըստ բնավորության գծերի՝ մականվանյալ հերոսների շարքը...

Նա պատմության առաջին գրքի Ջ գլխում մեկնաբանում է ընթերցողների աչքին անսովոր եւ խորթ՝ հերոսներին տրված մականունների շարքը, որոնք նաեւ նրանցից յուրաքանչյուրին տրվել են ըստ իրենց կատարած քաջագործութիւնների, ունեցած շնորհների: Շատերին մականունները շնորհել են կաթողիկոսներն ու մելիքները, այլոց՝ ժողովուրդը, որը մի կողմից սիրել, մի կողմից մեղմ հեզմել է նրանց՝ յուր սիրեցյալներին⁵:

«Այս անուանց հետ կապուած են և պատմութիւններ, զորս հարկ է համառօտիւ նկարագրել: Բեկնազարյանը ներկայացնում է այն քաջերին

¹ Բեկնազարեանց Ա., էջ 52:

² Տես Րաֆֆի, էջ 471-472:

³ Բեկնազարեանց Ա., էջ 54:

⁴ Նույն տեղում, էջ 54, 55:

⁵ Տես նույն տեղում, էջ 21, 55:

եւս, որոնց հետ պատմության ընթացքում ընթերցողը նոր պիտի ծանոթանա: Դրանցից են՝ «Քեալլակեօզ-Առստամ, Ուզունդլիճ-Սայի, Պաթմանդլիճ-Մարտի, Պաթմանթօփուզ-Թէոս, Անյաղթ-Ղազար, Քաչալ-Մօսի, Քօսակ-Գիւզի, Գիժ-Մեքի, Թոխնախ-Սափարի, Չնտան-Աւթանտիլ, Շիր-Նասիպ, Պէպիւռ-Մախմուր, Անգութ-Խաչի, Նէառ-Եղիազար, Թիւլի-Արզուման, Բասարկեչէր-Գեափի, Դէլի-Մահրասա, Դէլի-Քեշիշ, ևն: Դրանցից Կաքեւ-Ջաքին (մականունն է ստացել Գանձասարի Ժ. Հովհաննէս կաթողիկոսից) հետաքրքիր պարտավորություն ունէր նաեւ, մի մահակ, որի մէջն պարապ էր: Ձեռնափայտն բաղկացած էր երեք կտորներից, որք միանում էին պտուտակներով և կտորներն անյայտանում էին երկու արոյրէ կապերով: Աջ ոլորելով բանում էր, նամակները գետեղում միջում և ձախ ոլորելով կրկին ամրացնում: Ահա Կաքեւ-Ջաքին (Կաքալ Ջաքարիա) այս մահակով էր իւրեանց հասցէներին հասցնում անվտանգ՝ որևիցէ գաղտնի նամակներ»¹: Հերոսներից յուրաքանչյուրն ունի յուր արժեքավոր նշանաբան-երդումը:

Իհարկէ, Ղարաբաղի ճակատագրի համար օրհասական այն ժամանակներում, երբ թե՛ օտար բռնակալները, թե՛ բախտախնդիր խան կոչեցյալները, թե՛ անօրեն մելիքություն ստացած մելիքները, թե՛ անօրեն կաթողիկոսություն ստացած կաթողիկոսները շտապում էին անձնականության դիրքերից քայքայել հայրական ստացվածքները, շենացնել անմիաբանության որոնք, այդ անբարոյական մարմինը ներկայացնել շենշող ու ցանկալի, ապա, ըստ այդմ էլ՝ առողջ ուժերը, կենտրոնաձիգ ձգտումները պետք է գործէին երիցս զգույշ: Պատմության մեջ խնդրո առարկա երեւույթի շուրջ ընդգծված ենք տեսնում գաղտնի ժողովների առկայությունը, որոնք գումարվում էին Գանձասարում՝ միաբանության ուխտին նվիրյալ անձանց կողմից: «Գաղտնիք»-ում առաջին գաղտնի ժողովը թվագրված է ռմլդ (1785) թվականից: Այնտեղ ներկա էին բոլոր մելիքները՝ բացի Մելիք Շահնազար II-ից, «Գաղտնիք»-ում՝ Գ-ից, զորավարները, յուզբաշիները, վանահայրերը: Նախագահում էր Ժ Հովհաննէս կաթողիկոսը: Պատմության մեջ շարադրված է ներկաների ցանկը: Նրանք գաղտնի հրավիրվել էին Կաքեւ Ջաքու միջոցով²:

¹ Նույն տեղում, էջ 55-56:

² Տես նույն տեղում, էջ 56-58:

Ժողովում բացահայտվում են Ղարաբաղի ձակատագրի հետ կապված պատմական իրադարձությունները, Ղարաբաղի «խաների»՝ Փանահի, Իբրահիմի սարսափելի խարդախությունները, առողջ եւ անառողջ ուժերի բախումն ու դրանց հետեւանքները, ժողովրդի եւ նրա ձակատագրի պաշտպան թելի ձգտումները, որոշումները, նպատակաուղղվածությունը, հրատապ խնդիրները, հուսացումները, պայքարի ձգտող ոգու դրսևորումները: Դրանք պատմական հիմք եւ քաղաքական գաղափարաուղղվածություն ունեցող վավերականություն ունեն եւ Արցախի պատմության տվյալ ժամանակաշրջանը վերհանող պատմական, քաղաքական կարեւոր գործոններ են հանդիսանում:

Գաղտնի ժողովի քաղաքական ուղղվածությունը կողմնորոշումն ու հուսացումներն էին դեպի ռուսական կայսրությունը: Ժողովականներին մի փոքրիկ պատմական հղում կատարելով՝ նախագահող կաթողիկոսը խոսում է մեծ կարեւորություն ունեցող փաստաթղթի՝ հանրագրության ստեղծման մասին՝ ընդգծելով հետեւյալը. «Այժմ ևս ամենակարևոր է գրել և Եկատերինէ Բ. կայսրուհուն ղրկել մի հանրագրութիւն, որն հիմնուած կը լինի մեր նախնեաց ցարդ շարունակած մի և նոյն պայմանների վերայ, զորս քաջ գիտէք ամենեքեանդ»¹: Փաստաթուղթը Կաքեւ Զաքու միջոցով ուղարկվեց Թիֆլիսի (Տփղիս) Հայոց առաջնորդին՝ Արղությանին փոխանցելու համար: Այդ կարեւոր փաստաթղթի մեջ ցուցված էր, թե Ռուսաստանը ինչ կերպ պետք է օգներ հայերին, ինչ իրավունքներով պետք է Ղարաբաղը մտներ Ռուսաստանի հովանավորության ներքո: Դիզակ գավառի Տողի բնակիչ Շեյթան (սատանա) թունուկ վերապահվեց լրտեսի պաշտոն: Վերջինս անմիաբանների բոլոր գործողություններին հետեւում եւ հայտնում էր կաթողիկոսին ու մելիքներին:

Շեյթան թունին հաճախակի էր կերպարանափոխվում եւ մելիքների, հոգեւոր այրերի հանձնարարությամբ գաղտնիքներ կորզում մե՛րթ Իբրահիմից, մե՛րթ անօրեն մելիքներից, մե՛րթ Իսրայել կաթողիկոսից՝ դրանք հաղորդելով ըստ պահանջի դիտվող անձանց, հանդես գալով դերվիշի, մանրավաճառի, Մելիք Շահնազար II-ի, մոլլայի, գվարձաբանի, ակնավաճառի, քահանայի, խենթի, մուրացկանի, հմայողի կամ պարսից շահի բանբերի եւ այլ կարգի մարդկանց դերերում...

¹ Նոյն տեղում, էջ 59, տես էջ 60, 61:

Հաճախ նման վտանգավոր ճանապարհորդությունները նա կատարում էր Մելիք Շահնազարի գվարձաբան, իմաստասեր Պըլը-Պուղու (խենթ Պողոս) հետ: «Գաղտնիք»-ում Պըլը-Պուղին անվանված է առակախոս, սրախոս-գվարձաբան. նա վայելում էր հասարակության, մելիքների (մինչեւ անգամ՝ անօրեն մելիքների) ջերմ սերն ու համակրանքը: Վերջինիս կողմից Շեյթան թունին վերամականուն ստանալով՝ անվանվում է «Այր Աստուծոյ, Ամբակում Մարգարէ», այսինքն՝ կանխատես մարգարե, հնարագետ¹:

Պատմության հերոսների անսովոր անունները նրանց հաճախակի տրվել են ըստ իրենց արտասովոր հատկությունների՝ մելիքների, կաթողիկոսների կամ խաների, մարտական ընկերների, ժողովրդի կողմից: Այս պարզաբանմանը մենք անդրադարձել ենք, սակայն հեղինակի ներկայացրած հերոսների նոր շարքի մականուններին ու նրանց հատկանիշների պարզաբանմանը հետեւելով, նշում կատարեցինք²:

Սրանք անվանի ու քաջակորով, հսկայական ուժի, խելքի, ճարպկության, արագության, սրատեսության, գիշերատեսության, կանխատեսության, վեհանձնության, աներկյուղության, ահարկության եւ այլեւայլ արժանիքներով օժտված զորականներ էին, զորավարներ, մեծ հայրենասերներ, որոնց մասին հյուսված պատմությունները ժողովուրդը, ընկերները հիացմունքով եւ սիրով, իսկ թշնամիները՝ սարսափով էին հիշում եւ պատմում... Նրանք այս կամ այլ մելիքական տների նվիրյալներ էին, ընդհանրության մեջ՝ միաբանության եւ հայրենապաշտության ուխտյալներ, իրենց տերերի, ժողովրդի ձայնին ի տրիտուր... Պատմության մեջ (Ձ եւ այլ գլուխներում) հերոսները, որ տարբեր արհեստների տեր են, կանչ ունեն հայրենյաց՝ նրա օրհասական պահերին...

Թօփուզ (թուրք.՝ գլուխը գնդածեւ ձեռնափայտ) Աշուղ Ղարա (սեւ, նախկինում՝ Ասրի-Ասատուր - Ձ. Ա.-Բ.). «Թօփուզ» մականունը «Աշուղ» բառի հետ կցած է հայ հասարակութիւնը առնելով սորա հասակի կարճութիւնիցն և թրի արագաշարժ ելևէջիցն... արուեստիւ աշուղ էր և երգում էր յանպատրաստից, հոգեբուլխ և սրտաշարժ երգեր: Բայց երբ տեսաւ հարազատ-մելիքների և կաթողիկոսների տազնապալից

¹ Նույն տեղում, էջ 62-63:

² Տես նույն տեղում, էջ 63-71:

դրութիւնները, կրօնի, կենաց և ընչից անապահով վիճակը՝ Հայրենիքը պաշտպանելու եռանդով թողեց սազը և եռացեալ աւիւնով գէնքեր առած դաշտ իջաւ, յիշատակ թողնելով սոյն նշանաւոր խօսքերը.

«Սագդ վեր դի՛ր¹, (1Վայր դի՛ր)
 Եարաղտ երկալ², Աշուղ-Ռարա. (2Ձէնքերդ վեր ա՛ռ)
 Սագն ու խաղը ազգ չեն պահում, (3Ասպարէզ դուրս ե՛կ)
 վախտն փոխուալ ա.
 Եարաղտ կապի՛,
 մէյտան դիւս եկ³, ջրիտ խաղա⁴. (4Ձէնք և թուր շողացո՛ւր)

Հայի տիւշման սև դօշունը լոխ գոնդ ըրա՛»⁵: (5Բոլորը կոտորի՛ր, գլխատի՛ր)»¹:

Երբ Մելիք Շահնազարը չարութիւնն հղացավ մտքում՝ հաւիշտակել ավագ եղբորից՝ գրասեր կաղ Հովսէփից Վարանդայի մելիքութեան ավագութիւնը, մի գիշերվա մեջ կոտորել տվեց նրա ընտանիքը՝ եղբորով հանդերձ, իսկ Մելիք Հովսէփի երեխաներից մեկին, որ մանուկ էր, փախցրին պապի հովանավորութեան ներքո՝ Խաչեն, քանի որ մելիք Հովսէփը Խաչենի մելիքութեան Զալալյան տոհմի փեսան էր: Պատմական ահա այս քստմնելի փաստի մասին է հետեւյալ հատվածը, որտեղ գործող կերպար է նաեւ Փիլ (փիղ) Առուշանը. «ՌՄԳ (1754) թուին Փանահ ճըռ-խանն, միաբանելով իւր դաշնակից Մելիք-Շահնազար Գ-ի հետ՝ մեծ զօրքով յարձակեցաւ Խաչենի Ուլու-Պապ բերդի վերայ, ուր ամրացած էր Զալալեան Մելիք-Ալլահվերտին իւր զօրքով, որի առօրեայ զօրավարն էր այս Առուշանն: Մելիք Շահնազարի չար դիտաւորութիւնն էր Փանահ ճըռ-խանի միջոցաւ ջնջել Զալալեան հարազատ-մելիքութիւնը և հիմնել մի ճըռ-մելիքութիւն այդ գաւառում. քանզի տոհմային (վերոդիտվածի մասին է հիշեցումը - Զ. Ա.-Բ.) գործոց պատճառաւ Մելիք-Շահնազար Գ-ն ուղտի ոխակալութիւն էր տածում Զալալեան տոհմի դէմ:

Այս Առուշան զօրավարն դարանամուտ եղաւ իւր զօրքով Պոկեսբերդի կիրճում, որով Ուլու-Պապ անցնելու էր թշնամու զօրքն, կոտորեց այդ հայ և թուրք միացեալ բանակի ամենամեծ մասը և մագապուրծ մինչև Շուշի հալածեց Փանահ ճըռ-խանը և չարագործ Մելիք-Շահնազար Գ-ը: Ահա այս տղամարդութիւնը վարձատրելու համար «Փիլ» մականունը տուած է սմա Զալալեան Մելիք-Բէկեան Մելիք-Ալլահվերտին»²:

¹ Նոյն տեղում, էջ 69, 70:

² Նոյն տեղում, էջ 70:

Պատմության մեջ փոքրիկ դադարով հեղինակն ակնարկում է թշնամյաց՝ պարսից, հռոմեացիների, հույների, թուրքերի, թաթար-մոնղոլների, աբխազների, վրացիների, Ղաղստանի լեռնականների եւ այլոց արշավանքների ձեռից հասած ավերածությունների մասին՝ ընդգծելով այն հանգամանքը, որ դրանցից անմասն մնացին Մեծ եւ Փոքր Այունիքները: Հայրենի բնությունը եւս անպարտ ու խորհրդավոր զորաբանակ է եղել օտար հրոսակների դեմ, եւ բնության խորհրդին համապատասխան է հայ մարդու նահապետական կյանքը՝ յուր խայտաբղետ լանդշաֆտով. այս մասին խոսել են օտար եւ հայ պատմիչներն իրենց երկասիրություններում. «Ղարաբաղի անտառապատ լեռներն, անդնդախոր ձորերն, ահարկու կիրճերն, սեպածև ժայռերն, անմատչելի քարայրներն, թաւախտ անտառներն, անառիկ բերդերն և բնութենաստեղծ ամրոցներն սոսկալի երկիւղ ազդելով արտաքին թշնամեաց վերայ՝ անծեռնամխելի պահած են մեր սուրբ Հայրենիքը, Ղարաբաղը, նոցա բոլոր յարձակումներից:

Ղարաբաղի լեռնոտ դիրքն, մաքուր օդն, վճիտ ջուրն և սննդարար կլիման պարզևած են բնակչաց մի նահապետական և յատուկ կենցաղավարութիւն, ազատ կեանք, վայրագ բնաւորութիւն, յաղթանդամ կազմուածք, զօրեղ ոյժ, աներկիւղ սիրտ, հիանալի զինաշարժութիւն և դիւցազնական արիութիւն»¹:

Այնուհետեւ սեղմ ցույց է տրված Սիսական թագավորական տոհմի ծագումը մինչեւ մելիքության եւ Զալալյան Սարգսի կաթողիկոսության ժամանակները: Միաժամանակ ներկայացված է Ղարաբաղի խանության ստեղծման, Մելիք Շահնազարի թողտվությամբ Փանահի Շուշվա բերդին տիրություն անելու եւ վայրագ խաների՝ Փանահի, Իբրահիմի, Մեհտի Ղուլիի կողմից տարված ծանր քաղաքականության պատկերը, որը գրեթե պառակտեց, քայքայման հասցրեց Արցախի մելիքությունները եւ որի շուրջ հյուսվել են ապագա պատումները. «Ահաւասիկ այս ներքին երկպառակութիւնն էր, որ ձգտում էր վնասել Ղարաբաղի քաղաքական, բարոյական և տնտեսական կենաց, որոց անկարող եղած էին վնասել այնքան արտաքին զօրեղ ուժերն»²:

«Գաղտնիք»-ը հետաքրքիր լայն քննողական դաշտ է բացում կապված Ղարաբաղի ներքին եւ արտաքին կյանքի բացահայտման հետ՝ պատասխանելով ամեն կարգի հարցադրումների: Ուստի, մեկնելով այն, կարելի է ճշտիվ գաղափար կազմել թե՛ տվյալ ժամանակաշրջանի, թե՛ քաղաքական եւ տնտեսական, հոգեւոր եւ աշխարհիկ, թե՛ ռազմա-

¹ Նույն տեղում, էջ 71:

² Նույն տեղում, էջ 76:

վարական այն կարելու, փաստացի հանգամանքների մասին, որոնցով կամա թե ակամա պարուրված էր կամ շնչում էր Ղարաբաղը եւ որոնց միջոցով շոշափելի են դառնում մեզ համար շատ ու շատ կարեւորագույն հարցեր, ինչու չէ՝ նաեւ կապված լեզվի, արցախաբարբառի, բանահյուսական երգերի, աշուղական եւ քերթողական հետաքրքիր եւ բարձր նորովի դրսևորումների, գրական ժանրատեսակների, վարչական, քաղաքական անչափ կարելու եւ սուր հարցադրումների հետ...

«Գաղտնիք»-ը բացում է XVIII դարի արցախահայության ծանր ու դրամատիկ ճակատագրի գիրքը, եւ թող որ՝ ինչ-որ տեղերում պատմականության որոշ հարցերի չհարաբերող բացթողումներով, բայց եղելությունները հիմնականում խոսում են ժամանակաշրջանը ներկայացնող եւ բնութագրող բնորոշ հարաբերություններով: Մենք իրավունք չունենք «Գաղտնիք Ղարաբաղի»-ն փակել եւ ցույց տալ, թե պատմական այդ ուսումնասիրությունը այդպես էլ պետք է մնա տաբուի տակ: Ո՛չ, այն պետք է ներկայացնել հանրությանը, գիտական շրջանակներին մղել՝ զբաղվելու գրքի արժեքաբանման հարցով, ինչը եւ առաջին հերթին հանձն ենք առել մենք: Պետք է մեկ անգամ ընդմիջտ վերցնել այդ ուսումնասիրության վրա դրված արգելքը, սպանիչ, անհարկի զգուշավորությունը եւ օգտագործել այն որպես մեր ժողովրդի ստեղծած հոգեւոր բարձր արժեքներից մեկը: Հետեւենք որոշ փաստախնդիրների եւ համոզվենք մեր ձեւակերպումներում. «Ահա սոյն ներքին երկպառակութիւններն բացին արիւնահեղ պատերազմների ընդարձակ ասպարէզներ, որոց մէջ աւելի բազմապատկուեցան հարազատ-մելիքների և հարազատ ժողովրդեան ռազմագիտական կրթութիւններն, դիւցազնական քաջագործութիւններն և յաղթական հանդէսներն: Հայրենիքը, Ազգը, Կրօնը, հարազատ-մելիքաց ազատ իշխանութիւնը պաշտպանելու անդիմադրելի եռանդն բուռն զօրութեամբ պատերազմի դաշտն մղեց համարեա՝ թէ բոլոր հայ հարազատ անհատները: Մեր սուրբ Հայրենիքում գէնք գործածելու հարկն բնութիւն դարձաւ, պատերազմն՝ արիեստ, արիւնհեղութիւնն՝ օրէնք, մարդասպանութիւնն՝ մսագործութիւն, աւարառութիւնն՝ սեփականութիւն և բոլոր ճըռերը գոնդ անելն՝ անհրաժեշտ ձգտում»: Խոսվում է նաեւ զինվորական արիեստների զարգացման մասին՝ կապված երկրի քաղաքական կյանքի անհանգստությունների հետ. «Ստիպողական հարկն երկրում կատարելագործեց հրացան, ատրճանակ, թուր, երկսայրի, վաղակ,

վառօր, գնդակ, վառօդեղջիւր, գնդակաշարան, փամփուշտ շինելու արուեստները: Ձի աշտանակելն, արագ զինավարժութիւնն, նշանակէտին անվրէպ զարնելն դարձած են հասարակաց սովորական արուեստներ, որոց մէջ վարժ են այսօր ո՛չ միայն Ղարաբաղի հայ տղամարդիկ, այլ և ծերունիք, պառաւունք, կանայք, պատանիք և օրիորդք»¹:

Հեղինակը պարսավով է խոսում ողորմելի, անօրեն մելիքների ու նրանց ընտանիքների մասին, որոնք կարծես բանտարկյալ էին իրենց բերդերում: Մեկնաբանվում է Իբրահիմը՝ յուր քաղաքական երկդիմի մղումներով, երբ իրեն ամրապնդելու նպատակով տարբեր ցեղախմբեր է բերում Ղարաբաղ՝ ավելի խարդախորեն գործելով, գերազանցելով հորը՝ Փանահին, ձգտելով Ղարաբաղն աշխարհիկ եւ հոգեւոր օրինական տերերի իշխանությունների կործանման անընդմեջ շրջապտույտում պահել: Վերջինս յուր արշավանքների ժամանակ անընդմեջ պարտություններ էր կրում Ղիզակի մելիք Եսայուց, Ջրաբերդի մելիք Ադամի եւ մելիք Հովսէփի համագործակցութեամբ, մելիք Ադամից: Հոր քաղաքականությանը հետեւող (այն նաեւ առկա է Պլատոն Ջուբովի «Ղարաբաղի աստղագետը» պատմավեպում) Իբրահիմը Գանձասարի գաղտնի հանրագրի կալանավորումից (1785թ.) մի քանի ամիս հետո նամակով փորձում է Մելիք Մեջլումին խոհեմության կոչել՝ ձգտելով իրեն Ղարաբաղի տիրակալ ներկայացնել:

Իբրահիմը բոլոր մելիքներին եւ Հովհաննէս կաթողիկոսին եւս հրավիրում է Շուշի եւ բարեկամության երդումը դրժելով՝ բանտ նստեցնում... Այս ամենի մասին Կաքել Ջաքուց իմանալով՝ հայ քաջերը, որոնք նախազգում էին Իբրահիմի խարդախությունը, մագլցելով Շուշիի պարիսպները՝ գիշերով մտնում են քաղաք, բանտի պահապաններին գլխատում եւ փշրելով բանտի դռները՝ ազատում գերյալներին: Սակայն Հովհաննէս կաթողիկոսին գտնում են թունավորված-սպանված, իսկ Մելիք Բախտամին՝ հանրագրի հետ, պարզվում է, աքսորել էին Պարսկաստան:

Մելիք Մեջլումը, մի բուռ ոսկի տալով 20 քաջերին, որոնց հետ էր նաեւ Աբրահամ Բեկնազարյանը, ասում է. «Սիրելի՛ Բեկնազարեանց (Աբրահամ), քսան և հինգ քաջերով հետապնդի՛ր յետ բերել Մելիք-Բախտամը և իւր բերդում հանգստացնել: Աստուած ձեզ հետ»²: Մելիք Բախտամը

¹ Նույն տեղում, էջ 76-78:

² Նույն տեղում, էջ 83:

Դիզակի հանգուցյալ քաջ Մելիք Եսայու որդին էր, որին շահի հրովարտակով մելիքության կարգեցին 1781 թվականին:

Մեծ ժողովրդականություն վայելող Աղա Մահմեդ շահն անասելի բարկացած էր անօրեն խաների, այդ թվում նաեւ՝ Իբրահիմի վրա: Վերջինս էլ յուր հերթին ճանապարհներ էր որոնում շահին սիրաշահելու, եւ առիթը Գանձասարի ժողովի գողացված հայտնի հանրագիրն էր եւ Դիզակի Մելիք Բախտամը:

Մելիք Մեջլումի ուղարկած 25 քաջերը, երբ հասնում են Խուդափերինի կամրջի մոտ, դիզակցի մի ձկնորսից իմանում են, որ Մելիք Բախտամին տանող զորախումբը (40 հոգի) չորս ժամ առաջ անցել է սահմանը:

Քաջերը հուսահատվում են, բայց դարանակալում են Բարգուշատի գետեզերքին եւ Շուշի վերադարձող 40 զինվորներին գլխատում: Նրանցից մեկի՝ Շիրին յուզբաշու մոտ որպես կաշառք հայտնաբերում են Մելիք Բախտամի տված 200 թուման փողը եւ հայտնի հանրագիրը, որը Մելիք Բախտամի գործադրած հնարամտությամբ պիտի հանձնվեր հայ մելիքներին: Իսկ պատմության էջերում գետեղված անհանգստալից տողերը հետեւյալն են գուժում. «Մելիք-Բախտամի հետ Պարսկաստան էր գնում ահա այսպէս և Ղարաբաղի Հայոց անհաւատարմութիւնն, կոտորւած պատիւն և աղարտուած անունն, զորս հարկ էր յետ դարձնել ճանապարհից»¹:

Ինչպէս տեսանք, Ղարաբաղի պատիվը փրկեց պարսից աքսորյալ դարձած, քաջ Մելիք Եսայու՝ նույնքան քաջ, բայց պարսից բանտերում սիրտն ու հոգին մաշած եւ մահացած Մելիք Բախտամը:

Մելիք Աղամյան Մելիք Մեջլումը, որ Հովհաննես կաթողիկոսի քրոջ որդին էր, Գյուլիստանի իշխան Մելիք Աբովի հետ Ջրաբերդում ուրախությամբ ընդունում է հանրագիրը, մեծ կսկիծով կաթողիկոսական տեղապահ ընտրում Ջալալյան Սարգիս եպիսկոպոսին:

Եվ այսպէս, մեր հայացքի առջեւով սահում են Ղարաբաղի մելիքների հուսացումները մե՛րթ պարսից շահերից, մե՛րթ ռուսաց միապետներից ու այս ծանրագույն ճանապարհին՝ անօրեն դրածոներից, Ղարաբաղի ռխերին թշնամի խաներից: Փանահի հաջորդ Իբրահիմից հասնող խարդախությունների շարանը վավերագրերի ու պատմական անհերքելի ապա-

¹ Նույն տեղում, էջ 85:

ցույցների արժեք է ձեռք բերում, որը փորձում ենք ներկայացնել գիտական գնահատությամբ:

Իբրահիմը կամ պետք է խարդախ ու խաբեբա կոչվեր շահի կողմից, կամ մելիքների անհավատարմությունը հաստատող փաստաթղթեր ուղարկել շահին:

Վերոհիշյալ մելիքները հանրագրի սեւագրությունը եւ հայերի ու ռուսների միջեւ տարված գրագրությունները պահանջեցին հանգուցյալ կաթողիկոսի եղբայր Սարգիս Եպիսկոպոսից եւ թաքցրին Ջրաբերդի մելիքարանի ստորգետնյա աներեւույթ ու անհայտ ծածկապահարանում...

Իբրահիմին խիստ անգործության էր մատնել նաեւ ռուս զորապետ Բուրնաշովի՝ 4000-անոց զորքով Ղարաբաղում երեւալու հնարավոր վտանգը: Իբրահիմի հրամանով պետք է խուզարկվեր Գանձասարի դիվանը եւ կաթողիկոսական ձեռագրադարանը, եւ գրավվեին հնարավոր փաստաթղթերը...

Մելիքները նախօրոք բոլոր փաստաթղթերը երեք մասի են բաժանել եւ թաքցրել Գանձասարի եւ Խոթա վանքի մերձակայք-կենտրոնատեղիում՝ մի քարայրում, երկրորդը՝ Ջրաբերդի ստորգետնյա անհայտ թաքստոցում, երրորդը՝ Գյուլիստանի Հռեկա վանքի հարեւանությամբ: Ձեռագրերը լուսաբանում էին Ղարաբաղի՝ գիտականորեն խիստ արժեքավոր պատմությունը՝ հարազատ եւ անօրեն մելիքների վարքը, ծագումնաբանությունը, Աղվանից թագավորների, կաթողիկոսների ծագումնաբանությունը:

«Գաղտնիք»-ի համապատասխան էջերում թվագրված են այն հեղինակներն ու գրքերը, որոնք թաքցրած կային ձեռագրերում: Դրանցից են՝ 1. Երեմիա կաթողիկոսի «Պատմութիւն կաթողիկոսացն Աղուանից», «Ծագումն թագաւորացն Աղուանից», «Ծագումն Զալալեան տոհմի ի Վախթանկ թագաւորազնէ» (հեղինակը նշում է, թե այդ գրքում (ձեռագիր) «սկզբից մինչև իւր օրերն շարունակած էին Զալալեան Գրիգորիս և Եղիա վարդապետներն և սոցա հետագաներն»¹, «Ժամանակագրութիւն անցից» (Ղարաբաղի քաղաքական, եկեղեցական բոլոր պատմությունները, ուր գետեղված է մելիքների գործունեությունը), 2. Եղիա վարդապետի «Արշաւանք Թաթարաց և պատերազմ ի Կաչաղակաբերդին», 3. Եսայի կաթողիկոսի «Ծագումն և պատմութիւն Մելիք-Հայկազեանց Մելիք-Եսայեայ, իշխողին Ջրաբերդի», «Ծագումն և պատմութիւն Մելիք-Աբովի

¹ Տես նույն տեղում, էջ 89-92:

առաջնոյ, իշխողին Կիլիստան գաւառի», «Յարաբերութիւն Հայոց ընդ Ռուսաց» (պաշտոնական գրութիւնների պատճեններ), 4. Ղեւոնդ վարդապետի «Մելիք Շահնազար Երրորդ», 5. Սովսես վարդապետի (Գանձասարի միաբան) «Վանորայք Արցախի և կալուածք նոցա» (Փոքր Սյունիքի վանքերի մասին է եւ գրվել է Եսայի կաթողիկոսի հրամանով) գրքերը եւ հիշատակարանները:

Резюме

История армянской литературы и периодической печати свидетельствует о явлениях, носящих спорный характер, которые привлекли внимание определенных литературных, критических и публицистических кругов.

В 1886г. в Санкт-Петербурге в переводе (с габара на современный армянский язык) Бархударяна Макара при поддержке мецената Аракела-ага Цатуряна было издано историческое исследование Бекназаряна А. "Таїна Карабаха".

В ходе подробного анализа мы пришли к выводу, что исследование "Таїна Карабаха" содержит разносторонние исторические документы, объяснения страниц борьбы армянского народа Арцаха - объяснения, связанные с русско-персидским нашествием в течение XVIIIв. и в начале XIX в., с русско-армянскими-арцахскими интересными отношениями, а также с историческими,художественно-литературными, и другими толкованиями, с раскрытием и выявлением истории научной мысли Арцаха.

С этой точки зрения исследуемый материал приобретает современное и научное звучание.

Summary

In the history of Armenian literature and periodicals there were debatable phenomena which became the focus of certain literary, critical and publicistic circles.

Après Begnazaryan`s historical investigation "Mystery of Karabagh" (translated from Grabar into Modern Armenian by Makar Barkhudaryan) was published under the patronage of Arakel-aga Tsaturyan in St. Petersburg in 1886.

But detailed analysis of this work has brought us to the conclusion that "Mystery of Karabagh" contains diverse historical documents concerning the periods of Artsakh peoples' struggle against Persian invasions in the XIX and in the beginning of the XX centuries; historical, and other interpretations of Russian-Armenian-Artsakh relationships; opens and elucidates the development of the scientific thought in Artsakh.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ 3

ԱՐՑԱԽԻ ՀԱԿԱՌԱԿԱՐԵՐԴ ՏԵՂԱՆՔԸ, ԱՆՎԱՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐՆ ՈՒ
ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՍԻԼՎԱ ՄԻՆԱՍՅԱՆ 5